

Program wychowawczy VII Liceum Ogólnokształcącego w Tarnowie

"Wychowanie to pomaganie wychowankowi, by coraz lepiej rozumiał siebie i innych ludzi oraz by coraz dojrzej kochał siebie i innych ludzi. By zatem nie żył w świecie fikcji czy nienawiści, lecz w świecie prawdy i miłości."

M. Dziewiecki

Część I

Wstęp

Wychowanie to całość zamierzonych oddziaływań środowiska społecznego, przyrodniczego na jednostkę, trwające całe życie. Oddziaływanie to ma wpływ na stosunek jednostki do otaczającego go świata, kształtowanie się systemu wartości, norm, celu życia. Wychowanie przekazuje jednostkom dziedzictwo kulturowe, wzory zachowań – utrzymuje ciągłość kulturową społeczeństw, a jednocześnie przygotowuje do uczestnictwa i przekształcania rzeczywistości społecznej. Naczelnym celem wychowania jest ukształtowanie osobowości wolnej, która kierując się własną wolą, dokonywać będzie wyborów zgodnych z moralnymi zasadami oraz funkcjonować w środowisku, którego jest ogniwem.

Szczególna pozycja, jaką zajmuje wśród pedagogów wychowawca klasy, zobowiązuje go do zainteresowania się problemami podopiecznych. Uczniowie oczekują od niego nie tylko przekazywania im wiedzy merytorycznej, ale przede wszystkim pomocy w rozwiązywaniu ich problemów, w znalezieniu swojego miejsca w grupie, w szkole i w życiu. Oczekują od wychowawcy wsparcia i zrozumienia ich potrzeb. Rodzice z kolei zakładają, że szkoła – a przede wszystkim wychowawca – będzie ich wspierać w wychowaniu dziecka w duchu wartości uniwersalnych na odważnego i kreatywnego człowieka otwartego na świat i potrzeby innych.

Praca wychowawcy jest więc zadaniem trudnym i liniowym. To proces, który po rozpoznaniu potrzeb i oczekiwań rodziców i wychowanków powinien być właściwie zaplanowany i rozłożony na cały cykl kształcenia. Mamy nadzieję, że nasz program wychowawczy w dużym stopniu ułatwi planowanie tego procesu i pomoże efektywnie wykorzystać możliwości szkoły, środowiska i podopiecznych.

CZĘŚĆ II

1. Wykaz dokumentów zgodnie, z którymi został opracowany program

Analiza aktów prawnych, które muszą być wykorzystane przy budowie programu. Do najważniejszych należą:

- Ustawa o Systemie Oświaty z dn. 7. września 1991r. z późniejszymi zmianami;
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997r;
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z 10. grudnia 1948r;
- Europejska Konwencja o ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4. listopada 1950r.;
- Deklaracja Praw Dziecka z 1959r.;
- Konwencja o Prawach Dziecka Narodów Zjednoczonych z 1989r.

Zadania szkoły w świetle Ustawy o systemie oświaty

*1. Nauczanie i wychowanie – respektując chrześcijański system wartości – za podstawę przyjmuje uniwersalne zasady etyki. Kształcenie i wychowanie służy rozwijaniu u młodzieży poczucia odpowiedzialności, miłości ojczyzny oraz poszanowania dla polskiego dziedzictwa kulturowego przy jednoczesnym otwarciu się na **wartości** kultur Europy i świata.*

2. Szkoła winna zapewniać każdemu uczniowi warunki do rozwoju, przygotować go do wypełniania obowiązków rodzinnych i obywatelskich w oparciu o zasady solidarności, demokracji, tolerancji, sprawiedliwości i wolności.

Art. 1 pkt. 1-2 narzuca szkole zadania:

- 1. Realizację prawa każdego obywatela Rzeczypospolitej Polskiej do kształcenia się oraz prawa dzieci i młodzieży do wychowania i opieki odpowiednich do wieku i osiągniętego rozwoju;*
- 2. Wspomagania przez szkołę wychowawczej roli rodziny.*

Prawo międzynarodowe

- Powszechna Deklaracja Praw człowieka z 10. grudnia 1948r.;
- Europejska Konwencja o ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4. listopada 1950r.;
- Deklaracja Praw Dziecka z 1959r.;
- Konwencja o Prawach Dziecka Narodów Zjednoczonych z 1989r.

Art.26 pkt. 2. celem nauczania jest pełen rozwój osobowości ludzkiej i ugruntowanie poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności. Krzewi ono zrozumienie tolerancje i przyjaźń między wszystkimi narodami, grupami rasowymi lub religijnymi popiera działalność organizacji Narodów Zjednoczonych, zmierzającą do utrzymania pokoju. Podobnie określa ten cel art. 29 ust 1 pkt. 1 a, b, c, d, e.

... Każde dziecko ma subiektywne prawo do rozwoju i kształtowania swojej osobowości. Rodzice mają naturalne prawo do wychowania i kształcenia dzieci.

Z kolei **Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej** jednoznacznie informuje o prawie rodziców do wychowania.

Rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka a także wolność jego sumienia, wyznania oraz przekonania.

W innych artykułach aktu najwyższego rzędu odnajdujemy zapisy dotyczące np. prawa rodziców do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego ze swoimi przekonaniem (art.53, ust.3,4 - czego konsekwencją jest prowadzenie przez szkoły religii lub zajęć z etyki).

Podstawa Programowa

Rozporządzenie Ministra Edukacji z marca 2002r. nakłada na szkołę i każdego nauczyciela następujące zadania:

- *Rozbudzać i rozwijać wrażliwość estetyczną i moralną dziecka oraz indywidualne zdolności twórcze;*
- *Rozwijać umiejętności dziecka w poznawaniu siebie oraz otoczenia rodzinnego, społecznego, kulturowego, technicznego i przyrodniczego, dostępnego jego doświadczeniu;*
- *Stwarzać warunki do rozwijania samodzielności, obowiązkowości podejmowania odpowiedzialności za siebie i najbliższe otoczenie;*
- *Stwarzać warunki do indywidualnego i grupowego działania na rzecz innych dzieci.*

2. Diagnoza stanu oddziaływań wychowawczych

Po przeanalizowaniu w/w dokumentów okazuje się również, że obowiązki szkoły spoza obszaru nazwanego wychowaniem odnoszą się do zapewnienia uczniom lepszego rozumienia świata, ludzi i siebie, poznawania zasad życia społecznego, poznawania dziedzictwa kultury narodowej, współdziałania, budowania więzi międzyludzkich oraz kształtowania wielu innych umiejętności i postaw nierozłącznie związanych z wychowaniem.

Analiza zasobów prawnych dowodzi, że to rodzice są pierwszymi najważniejszymi wychowawcami swoich dzieci. Nauczyciele wspierają rodziców w wychowaniu. Uczeń postrzegany jest w kategoriach podmiotowości, czego konsekwencją jest poszanowanie jego godności, praw i wolności. Nauczyciel staje się nie tylko dydaktykiem, ale także instruktorem, trenerem, opiekunem, autorytetem, doradcą, przewodnikiem wspierającym młodzież we wszechstronnym rozwoju.

Następnym krokiem była szczegółowa analiza opracowanej wizji i misji szkoły oraz wybór najważniejszych priorytetów w tym także weryfikacja wypracowanej wizji.

Po szczegółowej analizie tych dokumentów dokonałam diagnozy stanu oddziaływań wychowawczych i potrzeb w tym zakresie.

Istotne było uzmysłowienie sobie przez wszystkich pracowników szkoły, że wychowanie odbywa się właściwie na każdym obszarze działalności szkoły. Rada Pedagogiczna podzieliła życie szkolne na następujące obszary:

Dydaktyka – to, co się dzieje na każdej lekcji, jest związane z wychowaniem. Stąd też podjęliśmy decyzje o wyborze programów nauczania, metodach ich realizacji, systemie oceniania, przekazywaniu informacji o ocenach, sposobie zwracania się nauczyciela do uczniów i odwrotnie, stawianych wymaganiach oraz o sposobie ich komunikowania.

Następnym obszarem życia szkolnego są **działania wychowawców klasowych**. W tym obszarze mieszczą się wszystkie działania nauczycieli pełniących funkcje wychowawców klasowych: godziny wychowawcze, pomoc poszczególnym uczniom, wspólne przedsięwzięcia klasowe.

Kolejny obszar to **projekty edukacyjne i wychowawcze**. Obszar ten uzupełnia dydaktykę o takie działania, jak np. udział w programach ekologicznych, współpraca z miejscowymi instytucjami, np. z Domem Dziecka, Świetlicami przykościelnymi.

Prawo szkolne ten obszar dotyczy analizy dokumentów szkolnych: statutu, regulaminu kar i nagród, regulaminów porządkowych – czyli tego, co komu w szkole wolno, a czego nie wolno, sprawdzenie, czy prawo to jest znane i respektowane, czy są zapewnione mechanizmy jego egzekwowania oraz mechanizmy odwoławcze – dzięki temu obszarowi moglibyśmy mieć wgląd w to, jakie zachowania są w naszej szkole promowane, a co staramy się wyeliminować i z jakim skutkiem.

Opieka i profilaktyka – obszar ten to działania związane z zaspokojeniem często najpilniejszych potrzeb uczniów. Najbardziej istotną sprawą jest to na jaką opiekę w szkole może liczyć uczeń, kto i w czym może mu pomóc, jakie programy profilaktyczne w szkole funkcjonują oraz czy odpowiadają na rzeczywiste potrzeby środowiska.

Tradycje szkolne to obszar wspierający realizację programu wychowawczego. Symbolem wyróżniającym naszą jest kontynuacja tradycji polskich takich jak: Szopa Bożonarodzeniowa, czy też Misterium Paschalne i inne organizowane przez naszą szkołę inicjatywy na terenie miasta Tarnowa i poza nim.

Bardzo ważnym obszarem życia szkoły jest **współpraca z rodzicami i środowiskiem**. Uważamy, za bardzo ważne, jak bardzo udaje się zaangażować rodziców w pracę szkoły, nie tylko w zakresie pomocy finansowej, ale także w opiekę nad uczniami oraz w uczestnictwo w podejmowaniu decyzji dotyczących szkoły. Istotny jest też sposób, w jaki nauczyciele organizują spotkania z rodzicami oraz dyrekcją szkoły.

Ostatni obszar to **samorządność uczniów**. Samorządność uczniowska ma znaczenie, gdy jest autentyczna i wypływa z potrzeb środowiska. To, w jaki sposób uczniowie działają, jak zostały wyłonione władze samorządu, czy uczniowie działają, jak zostały wyłonione władze samorządu, czy uczniowie uczestniczą w ważnych dla szkoły wydarzeniach, czy mają możliwość wypowiedzenia się na interesujące ich tematy oraz czy ich opinie są brane pod uwagę, decyduje o tym, jak oceniamy prace samorządu uczniowskiego.

Podział ten, dokonany przez Radę Pedagogiczną, Ma istotne znaczenie przy tworzeniu programu wychowawczego, ponieważ pozwala nauczycielom spojrzeć całościowo na pracę szkoły. Umożliwia dostrzeżenie tego, że każde działanie dorosłych na terenie szkoły ma wpływ na ucznia i jest związane z wychowaniem.

Po dokonaniu podziału życia szkolnego na obszary podjęliśmy decyzję o badaniu 2-3 obszarów, co da nam pełniejszy obraz wychowania na terenie szkoły. Badanymi obszarami były: **Dydaktyka i Opieka i Profilaktyka**.

W celu przeprowadzenia określonych badań powołany został zespół roboczy, który wybrał metody badawcze i przygotował narzędzia, zaplanował organizację badań, jak również przeprowadził je oraz opracował wyniki. Dyrektor Szkoły wybrał koordynatora tych działań, aby opracował wyniki i upowszechnił je.

Wybranymi metodami i technikami badawczymi były: obserwacja, analiza dokumentów, wywiady, ankiety.

Przeprowadzenie tych badań było ważnym wydarzeniem w szkole, jako działanie angażujące całą jej społeczność w opiniowanie placówki. Ogromną wagę miało więc poinformowanie o jego wynikach wszystkich uczestniczących w badaniu.

Badania obszarów wychowania w szkole uznaliśmy jednocześnie za ewaluację początkową podjętych działań wychowawczych.

Następnie już w zespole nauczycieli przystąpiliśmy do formułowania ogólnych zadań szkoły.

Zadania ogólne szkoły:

1. Kształtowanie postawy tolerancji
2. Troska o prawidłowy rozwój i zdrowie
3. Przekazywanie dziedzictwa kulturowego regionu
4. Szerzenie idei integracji europejskiej.

Po sformułowaniu ogólnych zadań wychowawczych szkoły sprawdzono, czy są one spójne z zapisami związanymi z wychowaniem, zawartymi w pozostałych dokumentach szkolnych takich jak: Wewnątrzszkolny System oceniania, Statut Szkoły, a w nim regulamin kar i nagród.

3. Ogólna charakterystyka wychowanków

Szkoła nastawia się na pracę z uczniami szkół młodzieżowych. W szkołach tych prowadzone są zajęcia dydaktyczne z uczniami, którzy dysponują intelektualnymi możliwościami predysponującymi ich do ukończenia szkoły średniej i do dalszego kontynuowania nauki. Młodzież zgłasza się do naszej szkoły ze względu na bogatą ofertę edukacyjną, dobrą bazę dydaktyczną, a także życzliwą atmosferę sprzyjającą rozwojowi ucznia.

W dzisiejszych czasach młodzież przeżywa trudności dostosowawcze i wymaga w związku z tym specyficznego postępowania wychowawczego. Trudności te wynikają przede wszystkim z dysfunkcji ich rodzin, z silnej potrzeby samostanowienia i określenia własnej tożsamości, szybkiego tempa życia.

3.1 Cele globalne VII LO jako społeczności wychowawczej.

Uznajemy, że nasza misja polega na kształceniu w naszych wychowankach:

- motywacji i dociekliwości, jako podstawy do pracy nad sobą, odkrywania osobistych możliwości i deficytów;
- motywacji, wiedzy i umiejętności niezbędnych do samodzielnego poszukiwania ważnych dla siebie wartości, ich hierarchizacji i dokonywania wyborów w każdej sytuacji;
- umiejętności określania osobistych potrzeb i interesów oraz ich zaspakajania na zasadzie godzenia dobra własnego z dobrem innych;
- umiejętności konstruktywnego, realistycznego określania osobistych celów życiowych, ważnych dla odnalezienia własnego miejsca w świecie;
- umiejętności brania na siebie odpowiedzialności za siebie i za efekty swojego postępowania wobec innych;

- szacunku dla dobra wspólnego w społeczności szkoły i innych społecznościach, w których przyjdzie im funkcjonować;
- umiejętności niezbędnych do przygotowania się do życia w rodzinie, w społeczności lokalnej i demokratycznym państwie, zgodnie z przekazem tradycji religijnej, kulturowej i poczucie więzi z otoczeniem społecznym;
- umiejętności intrapsychicznych i interpersonalnych, umożliwiających rozpoznawanie i wyrażanie osobistych możliwości, potrzeb, zachowań i postaw w sytuacjach społecznych oraz komunikowania się z innymi ludźmi i ich rozumienia;
- postaw pro społecznych i umiejętności wchodzenia w konstruktywne relacje na terenie szkoły rozumianej jako wspólnota nauczycieli i uczniów.

3.2 Cele operacyjne.

W konsekwencji przyjęcia tak sformułowanych celów globalnych, ważnym obszarem pracy wychowawczej jest w VII LO kształcenie konkretnych umiejętności i dyspozycji, niezbędnych do wykorzystania zdobywanej w szkole wiedzy i doświadczeń, aby w ten sposób lepiej przygotować uczniów do funkcjonowania w rolach społecznych i zawodowych, wymaganych w warunkach współczesnego świata. Oddziaływania wychowawcze społeczności szkolnej powinny stwarzać uczniom warunki do nabywania następujących umiejętności:

- planowania, organizowania i oceniania własnego procesu uczenia się i przyjmowania coraz większej odpowiedzialności za własną naukę;
- skutecznego porozumiewania się w różnych sytuacjach interpersonalnych i społecznych;
- prezentacji własnego punktu widzenia i brania pod uwagę innych ludzi;
- poprawnego posługiwania się językiem ojczystym, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji społecznych i wystąpień publicznych;
- efektywnego współdziałania w zespole i pracy w grupie, budowania więzi międzyludzkich, podejmowania indywidualnych i grupowych decyzji, skutecznego działania w granicach obowiązujących norm;
- konstruktywnego funkcjonowania w sytuacjach konfliktowych, stosowania metod i technik negocjacyjnego rozwiązywania konfliktów i problemów społecznych we własnych środowiskach;
- radzenia sobie w sytuacjach trudnych i problemowych, rozwiązywania problemów w twórczy sposób;
- poszukiwania, porządkowania i wykorzystywania informacji z różnych źródeł oraz efektywnego posługiwania się technologią informacyjną;

4. Założenia pracy wychowawczej.

Warunki, jakie musi spełniać szkoła jako środowisko wychowawcze i nauczyciele jako wychowawcy, aby można było realizować nakreślone cele:

4.1. Potrzeby, które muszą zostać zauważone, zdiagnozowane i zaspokojone, aby uczniowie mogli korzystać ze szkoły. Za szczególnie ważne uznajemy potrzeby :

- bezpieczeństwa;
- kontaktu;
- aktywności intelektualnej i społecznej;
- wolności, wolnego wyboru;
- samoakceptacji.

4.2. Sposób budowania relacji wychowawczych i oddziaływania na uczniów tak, aby sprzyjało to zaspokojeniu tych potrzeb.

Nauczyciele powinni wchodzić z uczniami w relacje, w których:

- będą otwarcie i konstruktywnie ujawniać osobiste emocje i postawy oraz modelować podobną otwartość u uczniów;
- będą dawać uczniom osobistą akceptację, bez względu na to, na ile zgadzają się z ich postawami i wyborami;
- będą dążyć do empatii i rozumienia sytuacji uczniów.

4.3. Postawy i umiejętności nauczycieli:

Nauczyciele powinni wychowywać głównie przez modelowanie i oddziaływanie własnymi postawami i zachowaniami oraz przekonywującą prezentacją własnych umiejętności. Oznacza to, że:

- nauczyciele stawiają wymagania i konsekwentnie je egzekwując, dążą do tego, aby uczniowie sami wypracowali osobiste motywacje ;
- są gotowi wspierać uczniów w kłopotach osobistych;
- są gotowi poświęcać uczniom swój czas i uwagę;
- w kontakcie z uczniami traktują ich podmiotowo, nie manipulują, nie realizują osobistych potrzeb;
- są asertywni, tzn. potrafią otwarcie wyrażać wobec uczniów swoje emocje, określać cele, stawiać im granice bez agresji i urażania;
- ujawniają konflikty, również między sobą (w gronie nauczycielskim), są gotowi je rozwiązywać.

5. Obszary pracy.

5.1. Indywidualna praca wychowawcza z poszczególnymi uczniami:

W przypadku uczniów o szczególnych trudnościach nauczyciele prowadzą z nimi pracę indywidualną, polegającą na:

- diagnozowaniu wychowanka i ustaleniu indywidualnego planu postępowania opiekuńczego lub korekcyjnego;
- stałym wspieraniu ucznia w jego bieżących problemach;
- uzgadnianiu elementów diagnozy i planu postępowania korekcyjnego w różnych formach współpracy z pedagogiem i innymi nauczycielami;
- ewaluacji pracy indywidualnej z uczniem na superwizjach, spotkaniach zespołu, konsultacjach z pedagogiem i innymi nauczycielami.

5.2. Praca wychowawcza z klasą polega na tym, że:

- wychowawca przeprowadza diagnozę klasy i konsultuje ją z pedagogiem i zespołem wychowawców;
- na podstawie opracowanej diagnozy przygotowuje plan pracy wychowawczej z klasą i uzgadnia jego wykonanie z zespołem wychowawców;
- realizuje wypracowany plan posługując się następującymi formami:
 - praca nad bieżącymi potrzebami i relacjami w klasie;
 - realizacja programów warsztatowych;
 - wyjazdy i wycieczki klasowe;
 - imprezy klasowe;
 - rozmaite formy udziału klasy w pracach społeczności szkolnej;
 - rozmaite formy udziału klasy w imprezach i uroczystościach szkolnych;

5.3. Praca ze społecznością szkolną:

- konieczna jest obecność i aktywność nauczycieli;
- konieczny jest systematyczny przegląd wszystkich praw i rozwiązań oraz ich uaktualnianie;
- znaczenie i funkcje powinny się koncentrować na klasach drugich i trzecich;
- ustalenie tematyki projektów w danym roku szkolnym i rozdział zadań dla klas;
- tworzenie imprez szkolnych, planowanie, omawianie.

5.4. Praca z zespołem nauczycielskim:

- Dyrektor Szkoły przeprowadza diagnozę aktualnego stanu przygotowania kadry do pracy wychowawczej: nauczyciele pracują nad osobistym rozwojem w dziedzinie warsztatu pracy wychowawczej.
- organizacją pracy zespołowej - spotkania polegające na wymianie informacji, bieżącym planowaniu, diagnozowaniu i analizie pracy wychowawczej wobec poszczególnych klas i uczniów;
- superwizji;
- warsztatom szkoleniowym o tematyce ustalonej na bieżąco, zgodnie z pojawiającymi się potrzebami.

5.5. Praca z rodzicami

W rezultacie kontaktów nauczycieli ze społecznością rodziców danej klasy:

1. Rodzice będą uzyskiwać aktualne informacje o dotyczących ich sprawach, a w szczególności:
 - pełne i wiarygodne informacje o programie wychowawczym, stylu pracy i potrzebach szkoły;
 - informacje o możliwościach aktywnego udziału w życiu szkoły.
2. Zostaną rozpoznane i przeanalizowane potrzeby rodziców w sprawach wychowawczych i ich oczekiwania wobec szkoły
3. W wymagających tego przypadkach szkoła wyraża chęć pracy nad problemami wychowawczymi.

W wyniku kontaktów indywidualnych rodziców z nauczycielami :

1. Zostaną określone możliwości współpracy pomiędzy rodzicami, uczniami, wychowawcą i społecznością szkolną.
2. Rodzice uzyskają możliwie pełną informację dotyczącą:
 - funkcjonowania ucznia w szkole. grupie rówieśniczej, w kontakcie z dorosłymi;
 - pracy i wyników ucznia;
 - problemów ucznia i możliwości ich rozwiązania.
2. Nauczyciele uzyskują informację na temat ważnych dla rozwoju ucznia uwarunkowań jego życia rodzinnego i inne ważne informacje niezbędne do zrozumienia sytuacji ucznia.

Dla zrealizowania wyżej wymienionych celów we wrześniu nauczyciel rozpoczynający pracę wychowawczą z klasą organizuje spotkanie zapoznawcze – organizacyjne z rodzicami swojej klasy, na którym prezentuje szkołę, jej program wychowawczy i system oceniania oraz wypracowuje kontakt na dalszą współpracę:

1. Co najmniej jedno spotkanie w semestrze organizowane przez wychowawcę dla całej społeczności rodziców każdej klasy.
2. Co najmniej jedno spotkanie konsultacyjne z możliwością kontaktu z wszystkimi nauczycielami przedmiotowymi.
3. W przypadkach wymagających konsultacji nauczyciel – wychowawca jest zobowiązany do podjęcia współpracy z pedagogiem szkolnym.

6. Standardy szkolne w zakresie działalności wychowawczej:

1. Atmosfera szkoły sprzyja efektywnej pracy.
2. Kadra VII LO posiada kwalifikacje i umiejętności umożliwiające realizację zadań zgodnie z programem wychowawczym.
3. Planowanie działań wychowawczych szkoły odbywa się przy stałym udziale rodziców.
4. Szkoła promuje swoją pracę wychowawczą w społeczności lokalnej.
5. Wszystkie ogólne zadania wychowawcze i ich ewaluacja są przedmiotem systematycznej pracy zespołu nauczycielskiego.

Proponowana literatura:

- Adamski Franciszek (red.), *Wartości – społeczeństwo, wychowanie*, Kraków 1995;
Bogusz Jan, Lewowicki Tadeusz, Misztal Zdzisław (red.), *Młodzież i wychowanie*,
Warszawa 1987;
Braun-Gałkowska Maria, *W tę samą stronę. Antologia tekstów, tom I i II*,
Warszawa 1994r;
Ostrowska Krystyna, *W poszukiwaniu wartości*, Gdańsk 1994r;
Ostrowska Krystyna, *Wokół rozwoju osobowości i systemu wartości*, Warszawa 1998r;
Szewczyk Władysław (red.), *Świat ludzkich uczuć*, Tarnów 1997;
Święcicka Hanna, *Świat moich wartości*, Warszawa 1993r;
- Augustyn Józef, *Świat naszych uczuć*, Kraków 2000r;
Bensaid Catherine, *Zrozumieć siebie*, Warszawa 1994r;
Chłopkiewicz Maria, *Osobowość dzieci i młodzieży*, Warszawa 1987r,
- Kosińska Ewa, *Jak nadać życiu sens*, Kraków 1999r;
Salomon J., *Uczę się żyć*, Warszawa 2000r;
Sujak Celina, *Żyć lepiej*, Warszawa 1997r;
- Jarosz Maria, *Bariery życiowe młodzieży*, Warszawa 1996;
Szaniawski Klemens, *O nauce, rozumowaniu i wartościach*, Warszawa 1994r;
- Campbell Ross, *Sztuka akceptacji*, Warszawa 1999r,
Dziewiecki M., *Psychologia porozumiewania się*, Kielce 2000r;
Górski Stanisław, *Tajemnica mojego zrozumienia*, Warszawa 1998r;
Mc Ginnis Alan Loy, *Sztuka motywacji*, Warszawa 1993r;
- Cichowicz Jan, *Niedostosowania społeczne dzieci i młodzieży*, Olsztyn 1992;
Dziewiecki Marek, *Nowoczesna profilaktyka uzależnień*, Kielce 2000r;
Gaś Zbigniew Bronisław, *Uzależnienia*, Warszawa 1994r;
Kłodecka-Różalska J., *Radzimy sobie ze stresem*, Warszawa 1993,
- Gajewski Mariusz, Kosińska Ewa, *Sekty – religijny supermarket*, Kraków 2000r;
Gordon Thomas, *Wychowanie bez porażek*, Warszawa 1993;
Gordon Thomas, *Wychowanie bez porażek szkole*, Warszawa 1995;